

Silentium dei

1. Premýšľanie pod vianočný stromček 2006

Ladislav Kováč

Vracia sa náboženstvo na scénu sveta?

Áno, musia pripustiť tí, čo žili v presvedčení, že sa vede, technike a priemyslu zábavy darilo vytláčať ho do zákulisia a vymazávať z ľudských hláv. Iní namietnu: Prečo by sa malo vracieť, keď na scéne vždy bolo a hralo jednu z hlavných rolí? Do Ruska, v ktorom sa komunizmus sedemdesiat rokov usiloval „ópium ľudu“ (ako náboženstvo nazval Karl Marx) vyhubiť, „náboženstvo sa vracia ako vzduch do vevakuovanej nádoby“ (OS 10/99, 19): za religióznych sa označilo v 1988 18% obyvateľov Ruska, ale v 2001 už celých 65%. V USA sa 92% obyvateľov vyhlasujú za veriacich v Boha a skoro polovica je presvedčená, že Boh stvoril človeka pred menej ako 10 tisíc rokmi.

Náboženstvo vždy bolo človeku prostriedkom ako dosiahnuť „pokoj duše“. Bolo však aj najúčinnším sociálnym „lepidlom“, stmelovalo jedincov do skupín – ale preto bolo aj príčinou kolektívneho násillia. Kým ale v minulosti stavalo proti sebe malé skupiny ľudí, dnes sa stáva globálnou geopolitickou silou. S určitým zjednodušením môžeme povedať, že vojny 21. storočia sú náboženskými vojnami. Platí to o konflikte židov a moslimov na Blízkom východe, moslimov a pokresťančených animistov v Sudáne, ale i o americkej „vojne s terorom“, ktorá si doteraz vyžiadala v Afganistane a Iraku vyše 700 tisíc ľudských obetí. Zdá sa, že požiar šiitsko-sunitskej občianskej vojny sa v Iraku ešte iba rozhára. A ako si asi poradia štáty západnej Európy s militantnou religiozitou islamských imigrantov?

Biológia náboženstva

Nuž nie je div, že ľudia od vedy sa začínajú na náboženstvo pozerat' ináč, než si zvykli od čias osvietenstva 18. storočia. Pre osvietenecov neboli náboženstvá ničím iným než predsudkami, ktoré pokrok vedy odstráni. A keď sa tak stane, všetci ľudia bude vidieť svet rovnako, takým ako „naozaj“ je. Otvorí sa cesta k neobmedzenému zdokonaľovaniu jednotlivcov i spoločnosti.

Za posledné roky vzniklo veľa kníh, v ktorom vedci – fyzici, biológovia, religionisti, antropológovia – prinášajú iné pohľady na náboženstvo. Náboženstvo nie je totožné s teizmom, vierou v jedného, niekoľkých, alebo i početných bohov. Napríklad budhizmus je náboženstvom bez boha. Náboženstvo je totálnym výkladom sveta, uspokojením ľudskej potreby, ktorú nazývame mýtofiliou. Je pridávaním zmyslu daniu v prírode a spoločnosti, a hádam najmä ozmyselnovaním utrpenia. Je vzťahom bázne, úcty a úzkostného obdivu k silám, čo ľudského jedinca presahujú. A je vždy aj súborom morálnych príkazov, a najmä zákazov, tabu. Zväzuje jedinca s prírodou a s blíznymi. Škoda že sa v našom jazyku miesto slova „náboženstvo“ neujalo slovo „religia“: latinské religare znamená spojiť, priviazať. Potreba religie zdá sa byť tak prirodzenou, ako potreba jedla, sexu a sociálneho zaradenia. Ako by bola priam „zapísaná“ v ľudských génoch. Čo potom robiť?

Jedna z možností je usilovať sa o pokojné súžitie náboženstva a vedy. Vedy ako súboru poznatkov o svete, získaných pozorovaním, experimentovaním alebo matematickým

modelovaním: všeobecne zdieľaných, ale nedefinitívnych, stále sa vyvíjajúcich a meniacich. Schopných vysvetliť (zatiaľ?) len veľmi obmedzenú časť sveta. Podľa amerického evolučného biológa Stephena J. Goulda („Rocks of Ages: Science and religion in the fullness of life.“ Ballantine Books, New York 1999) ide o dve „neprekrývajúce sa magistériá“: je magistérium (autorita učenia) vedy, snaha pochopiť faktúálnu povahu života, a magistérium náboženstva, snaha definovať zmysel našich životov a morálnu základňu konania. Veda sa nemá čo pliesť do náboženstva a náboženstvo do vedy. Niektorí uvažujú ináč: veda a náboženstvo nie sú oddelené, treba sa usilovať o ich syntézu. Francis Collins, ktorý viedol americký štátny program sekvenovania ľudského genómu, tvrdí, že treba prijímať všetko, čo veda hovorí o evolúcii a človeku, ale vidieť za tým zámer a dielo Boha-Stvoriteľa („The language of God. A scientist presents evidence for belief.“ Free Press, New York 2006). Tak uvažujú mnohí iní vedci, ktorým výchova v detstve vpečatila náboženský svetonázor; u nás napríklad fyzik Július Krempaský („Veda versus viera?“ Veda, Bratislava 2006) a v Česku astronóm a súčasný predseda Učenej spoločnosti ČR Jiří Grygar. S istým pochybovaním treba asi pozerieť na religiozitu ruských vedcov, donedávna bojovných ateistov: v roku 2000 90% členov Ruskej akadémie vied sa hlásilo k pravoslávii. Prezident Ruskej akadémie nedávno povedal: „Veda nie je v konflikte s náboženstvom, aj náboženstvo je založené na racionalite. Dnes prebieha proces konvergencie vedy a náboženstva; navzájom interagujú v našej kultúre v budovaní hodnôt orientovaných na človeka.“

Opak tvrdia biológovia, ktorých by bolo možno nazvať novoosvietencami. Ich protagonistom je anglický biológ Richard Dawkins („The God Delusion“ . Bantam, Londýn 2006). Dawkins je vynikajúcim spisovateľom, dokázal asi väčšinu súčasných biológov získať pre svoju koncepciu „sebeckých génov“ (či, širšie, „sebeckých replikátorov“). Ako kedysi politik Winston Churchill, možno aj Dawkins dostane Nobelovu cenu za literatúru. Patrí mu. Nie za biológiu, aj keď ho jeho niektorí obdivovatelia považujú za druhého Darwina. Je presvedčený, že náboženstvo je „jedným z veľkých ziel sveta, zrovnateľných s vírusom kiahní, ale je ho ťažšie vyhubiť“. Ukážka Dawkinsovho literárneho štýlu: Boh Starého zákona je „najodpornejšia postava všetkých literárnych fikcií: žiarlivý a ešte na to aj hrdý; malicherný, nespravodlivý, neodpúšťajúci, vrtošivý; pomstychtivý, krvavý vykonávateľ etnických čistiek; mizogynný, homofóbny, rasistický, infanticídny, zosielaajúci mor, megalomaniacký, sadomasochistický, zlomyseľný tyran.“ Dawkins si pritom nerobí ilúzie: sme to my, ľudia, čo sme si stvorili takéhoto Boha. K svojmu obrazu: to nás samých evolúcia prirodzeným výberom vymodelovala do podoby tvorov sebeckých, žiarlivých, vrtošivých, atď. V podstate nie sme ničím iným než prenášačmi sebeckých replikátorov (ktoré sa ale často spájajú do spolupracujúcich gangov – ale každý z nich vo vlastnom záujme: spočíta si, že sa mu spolupráca, ba i obetavosť voči blízkym, oplatí; ba gény a mémy vnucujú svojmu ľudskému prenášačovi aj samotnú vieru v Boha len preto, lebo je to pre nich samých, pre ich zachovanie, výhodné). Dawkins pritom konštatuje, že „vesmír, ktorý pozorujeme, má presne také vlastnosti, aké musíme očakávať, ak v jeho podstate nie je nijaký dizajn, nijaký účel, nijaké dobro ani zlo, nič iba nezmyselná ľahostajnosť“.

Napriek takémuto nie veľmi utešujúcemu obrazu sveta je Dawkins optimistom. Už svoju prvú slávnu knihu „Sebecký gén“ (máme ju aj v českom preklade) skončil presvedčením o jedinečných schopnostiach ľudí: „Máme silu vzdorovať sebeckým génom nášho zrodu a, ak je treba, sebeckým mémom našej indoktrinácie. Môžeme dokonca diskutovať o spôsoboch, ako zámerne kultivovať a živiť čistý, nezaujatý altruizmus – niečo, čo nemá miesta v prírode, čo nikdy predtým v dejinách sveta neexistovalo. ... My, jediní na Zemi, môžeme rebelovať proti tyranii sebeckých replikátorov.“ Veda je lepšou a uspokojujúcejšou svetonázorovou alternatívou než tradičné náboženstvá: „Všetky veľké náboženstvá boli miestom pre posvätnú bázeň (*awe*), pre extatické nadšenie zo zázraku krásy a tvorby. A je to presne tento pocit ... čo môže poskytnúť moderná veda.“ Fakt, že rodičia

rozhodujú o náboženstve svojho dieťaťa a označuje za „mentálne zneužívanie detí“. Morálnu výchovu detí treba založiť na „racionálnej morálnej filozofii“. Verí na nepretržitý vývoj ľudstva od tmy predsudkov k svetlu poznania. V zhode s Dawkinsom napísal iný prominentný biológ Edward O. Wilson vo svojej knihe „Konsiliencia: jednota poznania“ (tiež preložená do češtiny): „Pravdivý evolučný epos, prerozprávajú formou poézie, je rovnako vnútorne povznášajúci ako akýkoľvek epos náboženský. Materiálna skutočnosť odhaľovaná vedou je teraz už oveľa obsažnejšia a veľkolepejšia než všetky náboženské kozmológie dohromady.“

Neznesiteľná ľahkosť iluzórnych riešení

Bolo by šťastím pre svet, keby náboženstvo a veda existovali idylicky vedľa seba, ako si predstavoval Gould. Žiaľ, nie je tomu tak. Až na malé výnimky, etablované náboženstvá si robia nárok na úplné vysvetlenie sveta. Vedecký výklad odmietajú, ak je s nimi v rozpore. Veda je im dobrá len svojimi praktickými výsledkami: medicínou a technikou. Katolícka cirkev potrebovala 440 rokov na to, aby sa cez rehabilitáciu Galileiho zmierila s Koperníkovou astronómiou a 137 rokov, aby uznala Darwinovu teóriu. Dnes je cirkev v tvrdom spore s vedou v názore na povahu a hodnotu života ľudských zárodočných buniek a embryí – zas budeme čakať desaťročia, kým cirkev poznatky vedy príjme. Religiózni vedci, aj keď uznávajú evolučné učenie, vymýšľajú všemožné kúzelnícke kúsky, aby na počiatok evolúcie umiestnili božie rozhodnutie a v celom jej priebehu nachádzali prst boží.

To by všetko bolo relatívne neškodné, keby náboženské vierovyznanie bolo súkromnou záležitosťou jedincov. Keby náboženstvá tolerovali veda a tolerovali sa navzájom. Keby boli schopné prijať kritiku a podobne ako veda ochotné upustiť od svojich tvrdení, ak ich empiria vyvráti. Pripomeňme si osud spisovateľa Salmana Rushdieho: islamské cirkevné authority vyhlásili nad ním trest smrti za jeho román, v ktorom sa výklad dejinných udalostí odchyľoval od popisu v Koráne. Rushdie nedávno napísal v New York Times (preklad jeho textu vyšiel u nás v SME 14.5.2005), že „keby náboženstvo bolo súkromnou záležitosťou, mohli by sme ľahšie rešpektovať právo jeho veriacich na hľadanie pokoja duše a duchovnej potravy, lenže dnes je náboženstvo ohromnou verejnou záležitosťou, využívajúcou politickú organizáciu a najpokročilejšie informačné techniky v záujme svojich vlastných cieľov“. Rushdie je presvedčený, že bojovný ateista Dawkins, ale aj E.O. Wilson (ktorý sa, mimochodom, vo svojej knihe označil za deistu), robia svojím písaním „životne dôležitú a potrebnú vec“.

Robí však Dawkins, i ďalší novoosvietenci, túto „dôležitú a potrebnú vec“ správne? A majú teda šancu uspieť? Myslím si, že sa mýlia. Zámerne to prežiením: máme do činenia s novoosvietenskými bludmi. Neberú do úvahy niektoré základné poznatky o človeku, ktoré sa z dnešnej vedy dajú vyvodiť. Je prekvapujúce, že „vášnivý evolucionista“, za akého sa Dawkins sám označuje, vymyslel metaforu náboženstva ako škodlivého, no silne virulentného vírusu: ved' predsa „mém“ (a či priam „gén“?) náboženstva musel byť v evolúcii človeka selektovaný ako výhodný! Evolučne najúspešnejšia kultúra, európska, ktorá umožnila zrod vedy a demokracie, stojí nielen na fundamente gréckeho racionalizmu, ale aj judaizmu a kresťanstva. Európska sekulárna morálka je ich dedičstvom (lenže asi aj, bohužiaľ, už iba ich doznievaním). Dawkinsova neurobiológia je naivná: ľudský mozog nie je „tabula rasa“, nie je to po narodení prázdny hard disk, do ktorého možno zapísať hocičo. Naivná je aj viera na priamočiare dobrodenie vedy: veda nám poskytuje využiteľnú energiu pre svietenie, kúrenie, pohon aut, ale aj pre bomby; lietadlá slúžia turistom, ale aj teroristom. Nik dosiaľ nedokázal, že počet nových problémov, pred ktoré nás veda stavia, je menší ako počet tých, čo rozriešila. Dnes možno práve závratne rýchly pokrok vedy vyvoláva v ľuďoch neistotu a zmätky a vytvára pôdu pre náboženské interpretácie sveta, prinášajúce istotu a bezpečie.

Svoju skepsu zakladám mimo iné na našej skúsenosti s komunizmom. Marxizmus nebol výplodom chorého mozgu. Bol skôr vyvrcholením klasického racionalizmu, zavŕšením

osvietenstva. Náboženské „predsudky“ sa počas komunizmu podarilo potlačiť, ba možno do značnej miery odstrániť, ale ich miesto nezaujal „vedecký svetový názor“, ale nové mytológie, ktorých podobou sa stal oportunizmus a cynizmus. Dawkinsovsko-wilsonovský „pravdivý evolučný epos“ asi môže poslúžiť emocionálnemu uspokojeniu malému počtu inteligentných a vzdelaných jednotlivcov, schopných silnej empatie. Dawkins je jeden z trojice, čo vymyslela termín „brights“ (a kľudne si ho poslovenčme: brajti) na označenie ľudí, ktorých svetonázor neobsahuje nadprirodzené a mýtické prvky a ktorých morálka je založená na naturalistickom pojatí človeka. Problém je však v tom, že i keby vedcov na svete bolo sto miliónov (od toho sme ešte ďaleko), ba aj keby toľkoto bolo všetkých brajto na Zemi a všetkých by „evolučný epos“ modernej vedy naplnil zbožnou extázou, bolo by to stále iba 1,6% súčasnej svetovej populácie. Nie že by ten zbytok, 98,4% ľudí, tvorili samí nábožensky veriaci. Sotva však možno pochybovať, že každý z nich uznáva len svoju vlastnú pravdu, alebo pravdu svojej skupiny, a drží sa jej zubami-nechtami. Poznatky vedy ich nenadchýňajú, ale nudia. Alebo im nerozumejú. Mýtofilný živočích vo svojom priemere nemôže byť iný.

Boh mlčí – pravdu nám nik nezjavil

Súčasnému svetu dominujú dve veľké náboženstvá, kresťanstvo (hlási sa k nemu 33% svetovej populácie) a islam (s 20%). Oba odvodzujú svoj pôvod z tretieho zo svetových náboženstiev, judaizmu (0,2% ľudí). Každé z týchto troch náboženstiev vyznávajú tri rozdielne pravdy. Každé je presvedčené, že len jeho pravda je nespochybniteľná. A to preto, lebo bola zjavená. Zjavená Pravda bola uložená do Svätého Pisma. Jedna z najväčších pohrôm súčasného ľudstva je spôsobená tým, že existujú tri Sväté Pisma s večnou pravdou: židovská Tóra, kresťanská Biblia a islamský Korán. Ľudské skupiny odnepamäti bojovali medzi sebou o to, ktorá zo súťažiacich a často protikladných právd je tá jedine správna. Tragika 21. storočia je v tom, že skupiny mýtofilných živočíchov viac nebojujú pomocou oštepov a kamenných sekier, ale s využitím úžasne účinných a desivých zbraní, ktoré im poskytuje moderná veda.

Ak dawkinsovský program zbaviť ľudstvo „vírusu náboženstva“ je iluzórny, lebo naráža na neprekročiteľné bariéry ľudskej prirodzenosti, možno jednoduchší, minimálny program by mal nádej na úspech: prijatie zásady, že nám nijaká pravda nebola nikdy a nikým zjavená. Čo keby sa raz táto zásada dostala do preambuly Charty Spojených národov? Nenastala by samozrejme idyla, Zem by sa nenaplnila mierom a všeludskou láskou – neprestaneme byť živočíchmi ani mýtofilnými, ani skupinovými. Možno by nás však táto zásada spojila dohromady solidaritou hľadajúcich a blúdiacich a pokorou pred oceánom nepoznaného. A možno by sme za najvyššiu hodnotu vyhlasovali už nie pravdu (a najmä nie Pravdu s veľkým P), ale znižovanie bolesti a utrpenia: tam by sme sa zhodli všetci – prežívame ich rovnako.

Zamyslenie (a trochu aj vinš) pod vianočný stromček 2006: čo keby sme sa my, premýšľajúci ľudia na Slovensku, zaradili do predných radov tých občanov zjednotenej Európy, čo budú zásadu nezjavenia zastávať, brániť, šíriť a presadzovať?